

Demonstratív esszé

Ezen dolgozat első része egy vegyes tárgyú esszé; második fele pedig egy műhelymunka eredménye.

1. Három szálból szőtt esszé

1.1. A KLTE Bölcsészettudományi Karon az 1949/1950. őszi félévében

Magyarországi felsőoktatási tanulmányaim legboldogabb szemesztere volt ez az egyetlen debreceni. Itt kerültem kapcsolatba az Egyetemmel, a nyelvészettel, nagyszerű tanárokkal és egyetemista kollegáimmal.

Tényszerűen összefoglalva: az egyetemet Debrecenben kezdtem el (anyám is ebben a városban járt tanítóképzőbe, gimnáziumi tanárain többsége is ott végzett). Az 1949. őszi félév nekem személy szerint nagyon emlékezetes volt Debrecenben; nagy élményt jelentett egész sor tanárom (betűrendben; a szakmát csak azoknál jelölöm meg, akik nem nyelvészek voltak): Bárczi Géza, Csenki Imre (zenetudós), Hankiss János (francia irodalomtörténész és kultúrdiplomata), Karácsony Sándor (pedagógiai tudós és író), Koczogh Ákos (irodalomtörténész és művészeti szakíró), Ország László, Papp István és Papp László. Érdeklődésem (gólya szintű) térképét ezeknek a tanároknak a ceruzája rajzolta meg. Nekik köszönhetően szikrázóan szép volt ez a debreceni félévem.¹

Ha Debrecenben maradhattam volna, akkor valószínűleg másként alakult volna a pályám (talán Jakab Lászlóéhoz hasonlítana). Hisz' akkori évfolyamtársaim közül egyedül ő vált nyelvészé; barátsága már több, mint 50 éve elkísér. Élete során rövidtávú futó atlétából a nyelvészetnek csaknem maratonistája lett. (Én pedig kosárlabdázóból a nyelvészetnek és környékének öttusázója.) Talán az is közös bennünk, hogy mindvégig igyekeztünk sportemberek maradni.

1.2. Az egyetemi nyelvészeti stúdiumok a magyartanárok képzésében

Az érettségi után az egyetembe belépő jövőző magyartanárok túlnyomó többségét az irodalmi stúdiumok vonzzák. (A tanulmányok végére azonban — legalábbis Pécssett — körülbelül egy harmaduk átpártol a nyelvészethez és a

¹ Hankiss Jánosról (és vele kapcsolatos egyetemi emlékeimről): SZÉPE 1996; Karácsony Sándorról (és tanítványáról, Fabricius-Kovács Ferencről): SZÉPE 1985; SZÉPE–TERTS 2000; Bárczi Gézaról és Ország Lászlóról: SZÉPE 2000b.

kommunikációhoz.) A „rajttól célig” irodalmárnak maradókat is megcsapja a nyelvészet szele. Ez a szél nem sok vizet áraszt, gyakran azonban elősegíti azt, hogy a jövőendő magyartanár a forma iránt érzékenyebb irodalomértővé váljon, s alkalmasint jobban értse a nyelvvel átítatott modern filozófiai irányokat.

Ha nem tévedek, akkor valamennyi magyartanár „értelmiségi szocializációjában” a nyelvészeti stúdiumok hordozzák a XIX. századi filológiai képzés és a XX. századi egzakt szemlélet terhéét. Természetesen mindkét összetevő nagyon hasznos az irodalom kezelésében is.

Ebben az átváltozásban is hasonló módon vettünk részt — diákként és tanárként.

1.3. Anyanyelvem mint mentsvár

Talán abban is közösek vagyunk az ünnepelttel, hogy bármivel foglalkozunk nyelvészeti pályánk során (nyelvtörténettel vagy alkalmazott nyelvészettel vagy egyebekkel) vissza-visszatérünk a leíró magyar nyelvészet egyes kérdéseinek megoldásához.

Az anyanyelv kutatása hasonlít az önéletrajzhoz; az önkísérlethez; vagy ahhoz, amikor a pszichológusok saját magukat figyelik meg. Saját nyelvünk leírásában különlegesen működik az intuíciónk. Ez nem azonos azzal, amikor nyelv-helyességi szempontból folyamatosan ellenőrizzük a saját beszédünket.

Amire én gondolok, az a következő: megérezzük a problémát, néha szinte megálmodjuk a megoldást, s igyekszünk azt adatokkal és mindenféle egyébbel alátámasztani.

Nem hiszem, hogy hosszabb bizonyításra szorulna, hogy az anyanyelvvel való ilyen foglalkozás különbözik egy másik nyelvvel való átlagos foglalkozástól. (Elképzelhetőnek tartom persze azt is, hogy az anyanyelvi intuíció kifejlődhet gyermekkori kétnyelvűség — „második nyelv” vagy „környezet-nyelv” — esetében is; de még azt is, hogy évtizedek át folytatott francia, német, orosz stb. nyelvvel való folyamatos és beható foglalkozás során azzal a nyelvvel is különlegesen bensőséges kapcsolatba kerül a kutató vagy tolmács.)

Amikor azonban Jakab László évtizedeken át gyarapítja a mai magyar leíró nyelvtan eredményeit az igék körében (JAKAB 1999), vagy valakinek csaknem rögeszméjévé válik a magyar névmások kutatása (mint nekem²), akkor az szinte folyamatos gondolkodást igényel.

Ebben az esetben az anyanyelv voltaképpen szellemi mentsvár. Az anyanyelv ilyesféle funkcióival érdemes volna valakinek egyszer alaposan foglalkozni.

² Úgy látszik, hogy a magyar szóalaktanra vonatkozó újabb elgondolásaim közzétételét Debrecenben kezdem el (vö. SZÉPE 1999, 2000a).

2. Pronomen demonstrativum:

A mai magyar palatális/veláris magánhangzós névmási csoportról³

Ebbe a csoportba olyan (mutató) névmások tartoznak, amelyeknek két töváltozata van: egy távolabbra mutató (veláris) és egy közelebbre mutató (palatális) alak. Ezek voltaképpen nyelven belüli gesztusok: mutatók; ezek pedig szemiotikai szempontból pedig deiktikus funkciót látnak el. (Itt ezzel a deiktikus funkcióval nem kívánok foglalkozni; ehhez ugyanis mutogatni kellene, illetve a kézzel mutogatást — és annak szemmel kísérését — vizuálisan ábrázolni.)

A mai magyar nyelvben a mutatónévmási töveknek három alcsoportja van: az *e/a*-tövék (ahol a *tő* leginkább nominativusi jellegűnek tekinthető); az *i/o*-tövék (ahol a *tő* locativusi, illetve adjektívális jellegű); valamint az *i/ü*-tövék (ahol a *tő* adverbális jellegű).

Az adatokat paradigmászerűen ábrázolom; a kommentárokat az adatsorok száma szerint próbálom megadni, például az (1) sor kommentárja: (ad1).

2.1. Az *e/-a-* tövű mutatónévmások

Az *e* és az *a* alsó nyelvállású rövid magánhangzók; egyetlen disztinktív jegy különbözteti meg őket. Csoportjuk a következő:

	ALAPALAK	VISSZAMUTATÁS	AZONOSSÁG
(1)	<i>e/a</i>	<i>eme/ama</i>	—
(2)	<i>ez/az</i>	<i>emez/amaz</i>	<i>ugyanez/ugyanaz</i>
(3)	<i>ezèn/azon</i>	<i>emezèn/amazon</i>	<i>ugyanezèn/ugyanazon</i>
(4)	<i>ennyi/annyi</i>	<i>emennyi/amennyi</i>	<i>ugyanennyi/ugyanannyi</i>

(ad1) Az *a* alapalak egyúttal az *a/az* határozott névelő magánhangzóra végződő változata; mutatónévmási használata egészen kivételes (vö. TEMESI 1961/1970: 244). Az *e* alapalaknak mutatónévmási használata viszont megvan, sőt terjedőben van, például *e nagy fa alatt* a beszédben „elegánsabb”, mint az *ez alatt a nagy fa alatt* redundáns szerkezet. — Egyébként az *e/a* szuperlexéma-sorszám⁴ 316, illetve 1 (vö. FÜREDI-KELEMEN 1989) [az utóbbi azonban bizonyos további elemzést igényel].

Az *eme/ama* lexikailag alighanem önállósodott, de használati köre nem stabilizálódott, ezért „stilisztikailag megjelölt” változat. Nem hallottam, nem láttam **ugyaneme/*ugyanama* formát. — Nincs szuperlexéma-sorszámuk.

³ A *mindez/mindaz* névmásokat más keretben kívánom vizsgálni (vö. G. VARGA 1992: 489).

⁴ A szuperlexémák voltaképpen a szóalakoknak a szóbokrai (vö. FÜREDI-KELEMEN 1989: 1): ettől kezdve ennek a műnek alapján adom meg a továbbiakban a szuperlexéma-sorszámokat (a 3410 leggyakoribb tétel keretében).

(ad2) Az *ez/az* szuperlexéma-sorszám: 7, illetve 6 [itt is az utóbbi — *az* — bizonyos további elemzést igényel].⁵ — Az *az* alapalak egyúttal az *a/az* határozott névelőnek a mássalhangzóra végződő változata; mutatónévmási használatban megelőzi (az azonos formájú) határozott névelőt: *ez az asztal/az az asztal*. — Az *amaz* szuperlexéma-sorszám: 1999.

Az *ugyanez/ugyanaz* szuperlexéma-sorszám: 2107, illetve 776.

(ad3) Az *ezén/azon* alakok — stilisztikailag megjelölt — ekvivalensek: *ezén asztal* = *ez az asztal*; *azon asztal* = *az az asztal*; csakhogyragozva *ezén asztalon/azon asztalon* rövidebb, mint az *ezén az asztalon/azon az asztalon* (a névutós alakokról nem is beszélve, vö. SZÉPE 1964). — Szintaktikai szempontból voltaképpen egyszerűbb az *ezén/azon*-os szerkezet (vö. É. KISS–KIEFER–SIPTÁR 1998: 82). — Egyiknek sincs szuperlexéma-sorszám.

(ad4) Számnévi névmások; morf-elemzésük: *ez/az + ny(i)* [mennyiséget, mértéket kifejező suffixum, például *csészényi, szekényi*] > *nny(i)*. Az *ennyi/annyi* szuperlexéma-sorszám: 398, illetve 184. — Az *ennyi* belekerül a *mennyi* révén az *m-* kezdetű — magas hangrendű — névmási csoportba; ott pedig — kérdőnévmásként — oppozícióba kerül a *hány*-nyal. A *mennyi*-nek (de nem az *ennyi/annyi* formáknak!) lehetnek egyéb prefixumai is: *a-mennyi, vala-mennyi, se-mennyi, akár-mennyi, bár-mennyi*. A (4) sorbeli *amennyi* esetében is ez a tagolás érvényes: tehát a párhuzam kétséges, mivel egy **am-annyi* alak illeszkedne bele ebbe a sorba; ilyen pedig nincs a mai magyar köznyelvben.

2.2. *i/-o-* tövű mutatónévmások

Az *i* és az *o* rövid magánhangzókat két disztinktív jegy különbözteti meg: az *i* palatális és felső nyelvállású; az *o* veláris és középső nyelvállású. (Az, hogy két jegynyi a különbség, leírható, de szinkrón eszközökkel nem magyarázható.) Idetartoznak:

ALAPALAK	VISSZAMUTATÁS	AZONOSSÁG
(5) <i>itt/ott</i>	<i>emitt/amott</i>	<i>ugyanitt/ugyanott</i>
(6) <i>itten/ottan</i>	<i>emitten/amottan</i>	<i>ugyanitten/ugyanottan</i>
(7) <i>idel/oda</i>	<i>emide/amoda</i>	<i>ugyanide/ugyanoda</i>
(8) <i>innen/onnan</i>	<i>eminnen/amonnan</i>	<i>ugyaninnen/ugyanonnan</i>
(9) <i>ily/oly</i>	—	—
(10) <i>ilyen/olyan</i>	<i>emilyen/amolyan</i>	<i>ugyanilyen/ugyanolyan</i>

(ad5) Az *itt/ott* szuperlexéma-sorszám: 34, illetve 51; az *itt-ott* poláris összetételnek is van szuperlexéma-sorszám: 3183.

⁵ A rövidítés kedvéért ebben a kidolgozásban mellőzöm a nyelvhelyességre is vonatkozó nyelvhasználati problémák említését (vö. GRÉTSY–KOVALOVSKY 1980, 1985).

(ad6) Az *itten/ottan* az *itt/ott* névmásoknak intenzív változatai; nincs superlexéma-sorszámuk. Az *itten/ottan*-ból melléknév képezhető: *itteni/ottani*; vö. *most > mostan > mostani*. Az *emíttlen/amóttan* formákat nem hallottam; a *Magyar Értelmező Kéziszótár* csak a magas hangrendű változatot tünteti fel ritkának jelezve.

(ad7) Az *ide/oda* superlexéma-sorszám: 279, illetve 532. — Leíró szempontból nem látszik magyarázhatónak az intervokalikus *-d-*.

(ad8) Az *innen/onnan* superlexéma-sorszám: 403, illetve 677. — Az *innen/onnan* mikro-paradigmát alkot a *honnan*-nal; ennek révén alakul ki egy „egyenetlenül fonott háló” jellegű nagyobb mikro-paradigma (amelyben a kötések erősségét az aláhúzások vastagságával jelöltem). A függőleges oszlopok tartják össze a szerkezetet.

<i>itt/ott</i>	<i>hol</i>
<i>ide/oda</i>	<i>hova</i>
<i>innen/onnan</i>	<i>honnan</i>

(ad9) Az *ily/oly* superlexéma-sorszám: 1183, illetve 390. Az **emily/*amoly*, illetve **ugyanily/*ugyanoly* formákat nem hallottam, nem láttam.

(ad10) Az *ilyen/olyan* superlexéma-sorszám: 86, illetve 48; az *ugyanolyan-é*: 2094. — Az *ilyen/olyan* belekerül az *amilyen/amolyan* révén az *m-* kezdetű — magas hangrendű — névmási csoportba. Az *-en/-an* suffixumos alak ebben az esetben a stilisztikailag jelöletlen; az *ily/oly* pedig a régies, ritka, választékos alak.⁶

2.3. Az *i-/ú-* tövű mutatónévmások

Az *i* és az *ú* felső nyelvállású hosszú magánhangzó; s az *i* palatális és illabiális, az *ú* veláris és (redundánsan) labiális. (Ez a két jegynyi különbség szinkrón eszközökkel is magyarázható: ugyanis a palatális-labiális magánhangzók nem fordulnak elő ebben a névmási körben.)

	ALAPALAKOK	VISSZAMUTATÁS JELÖLÉSE	AZONOSSÁG JELÖLÉSE
(11)	<i>így/úgy</i>	<i>emígy/amúgy</i>	<i>ugyamígy/ugyamúgy</i>

(ad11) Az *így/úgy* superlexéma-sorszám: 59, illetve 33; az *ugyamígy-é*: 1646. — Az *így/úgy* mikro-paradigmát alkot a *hogy-gyal*; lehetséges, hogy ezáltal az (ad8) kommentárban szereplő — háromszor három soros — szerkezettel is közvetlenül kapcsolatba hozható.

⁶ Sem az *ilyetén/olyatán*, sem az *im-* névmásokkal nem foglalkozom a mai magyar nyelvelírás keretében (ezekre vö. G. VARGA 1992: 508–509).

2.4. Az *e/a*; *i/o*; *i/ú* alcsoportok egysége

Valószínű, hogy az *e/a*, *i/o* és *i/ú* mutatónévmási tövek egymással „szuppletív” viszonyban vannak, vagyis a három alcsoport együttesen ad ki egy paradigmát.

A paradigmát összetartják az *ugyan-* és az *em-/am-* prefixumok is.

LOTZ JÁNOS az *em-/am-*t deiktikus funkciójuk alapján „remonstrativum”-nak nevezte el (vö. LOTZ 1939/1989: 109).

Az *em-/am-* prefixumnak egyébként az a különlegessége, hogy a mutatónévmási tövek hátraható hangrendi illeszkedés alá vonják őket.

Mindez így ábrázolható három szemantikai jegy segítségével:

	PREFIXUM FORMÁJA	VISSZAMUTATÁS JELENTÉSE	TÁVOLSÁG JELENTÉSE	AZONOSSÁG JELENTÉSE
(12)	0	-	-	-
(13)	<i>ugyan-</i>	0	0	+
(14)	<i>em-</i>	+	-	0
(15)	<i>am-</i>	+	+	0

Ebben a keretben a +/- előjelek az adott lexikai-szemantikai jegy meglétét vagy hiányát jelölik; a 0 pedig a semleges választ. Megjegyzendő, hogy egy agglutináló nyelvben — ebben az elemzési/ábrázolási keretben — általában ott van morfológiai kitevő (külön alakdarab), ahol legalább egy ízben + [vagyis plusz] a lexikai-szemantikai jegy előjele; ahol pedig ez csupa - [vagyis mínusz] vagy 0 [vagyis irreleváns], ott általában nincs morfológiai kitevő. (Ezzel kapcsolatban a gondolkodásomat ROMAN JAKOBSON indította el; vö. JAKOBSON 1922/1971: 444.)

(ad12) Jelöletlen alapalak; nincs hordozandó jelentés, nincs alaki kitevő; ez megfordítva is leírható.

(ad13) Van hordozandó jelentés; van alaki kitevője; ez megfordítva is leírható.

(ad14) Van hordozandó jelentés; két jelentésváltozatának két alaki kitevője van; megfordítva: a két alaki kitevő egy jelentés két alosztályát hordozza.

2.5. Néhány tanulság

A fenti vizsgálódásban voltaképpen (a) triviális nyelvi adatok találhatóak; (b) részben ismert, részben új — de önkényesen felrajzolt — összefüggésekben; (c) szubjektív elemeket is tartalmazó kommentárokkal ellátva. Számomra azonban ez a vizsgálódások megkerülhetetlen (de nem végleges) szakasza.

A magyar szóalaktan szabályszerűségeit keresem. Közbülső feltevésem az volt, hogy ebben nagy szerepe van a szófajoknak, illetve a morféma-osztályoknak. Ez a feltevés plauzibilis a névmások osztályára vonatkozóan is.

Úgy látom azonban, hogy bizonyos esetekben a magyar névmások körében a névmási töveknek fontosabb szerep jut, mint annak, hogy „nagy szófaji” osztályokat leképezzük „névmási szófaji osztályok”-ra.

Továbbra is morfofokban (alakdarabokban) látom az alapegységeket; ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lehetne kényelmesebbé tenni, lerövidíteni a névmások vizsgálatát morfofokból épült stabil tömböknek a vizsgálata által. Egy teljes nyelveírásban természetesen a tömbök létezését csak meghitelezni lehet; ha fizetségre kerül a sor, akkor bizony nagyon sok formai és mentális zárójellel kell majd elszámolni. (Ez az, amit az írott nyelvre épülő leírások — beleértve néhány számítógépes elemzést — úgy oldanak meg, mintha kizárólag az írott nyelvben előtűnő információkról kellene számot adni; s ennek elvégezhetősége érdekében egy hipermodern párhuzamos nyelvészetet építenek ki, amely voltaképpen lemond arról, hogy a nyelveírás az emberi elme részleges modellje legyen.)

Arra is elkezdtem figyelni, hogy hogyan lehetne megragadni a morfológiai összefüggések bizonyos sajátosságait a szógyakoriság keretében; ennek csak az első — és nem több, mint tájékoztató értékű — aspektusa a szuperlexémák gyakorisági sorrendjének jelzése. Lehet, hogy a sorszámoknál fontosabb lesz az előfordulások számának: szerkezetbeli típusainak, illetve szövegben előforduló példányainak együttes figyelembevétele.

Többféle módszer által kínált eszközöket próbálok továbbra is igénybe venni; egyik alapvető visszakereső eszközőm változatlanul a szóvégmutato szótár (PAPP 1969).

Úgy látom, hogy a kognitív nyelvészet, illetve az intenzionális logika részéről várható különösebb segítség; félszemmel pedig az emberi nyelvre vonatkozó egyetemes kategóriákat, s főleg ezen kategóriák kombinációinak kifejezési lehetőségeit fürkészem.

SZÉPE GYÖRGY

Felhasznált irodalom

- FÜREDI MIHÁLY–KELEMEN JÓZSEF (1989), *A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára*. Bp. 439 p.
- JUHÁSZ JÓZSEF és társai (szerk.) (1972), *Magyar értelmező kéziszótár*. Bp. 1550 p.
- GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS (szerk.) (1980, 1985), *Nyelvművelő kézikönyv*. I–II. Bp. 1294 + 1291 p.
- É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER, *Új magyar nyelvtan*. Bp. 409 p.
- JAKAB LÁSZLÓ (1999), *Tanulmányok az igeragozás köréből*. Debrecen. 148 p. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 73. szám.)

- JAKOBSON, ROMAN (1922/1971), *Word and Language. Selected Writings*. II. The Hague–Paris, Mouton. 752 p.
- LOTZ, JOHN (1939/1989), *Das Ungarische Sprachsystem*. Bloomington, Indiana, EURO-LINGUA. 303 p.
- PAPP FERENC (1969), *A magyar nyelv szóvégmutato szótára*. Bp. 594 p.
- SZÉPE GYÖRGY (1964), Az egyeztetés kérdéséhez. In: *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 355–359.
- SZÉPE GYÖRGY (1984), Ferenc Fabricius-Kovács and Hungarian mother-tongue education. In: *Ferenc Fabricius-Kovács Bibliography*. Szerk. KONTRA MIKLÓS. Bloomington, Indiana, Arcadia. 20–26.
- SZÉPE GYÖRGY (1995), Hankiss János, a diplomata professzor. Hankiss János redivivus. In: *Hankiss János Tudományos Ülésszak. Debrecen, 1993. szeptember 17-18.* Szerk. GORILOVICS TIVADAR. Debrecen. 27–39.
- SZÉPE GYÖRGY (1999), A magyar morfológiai elemek sorrendjéről. *Magyar Nyelvjárások XXXVII* [= Köszöntő könyv Sebestyén Árpád 70. születésnapjára]: 419–424.
- SZÉPE GYÖRGY (2000a), A magyar személyes névmások alakitanáról. Megjelenés alatt a *Papp Ferenc akadémikus 70. születésnapjára* című emlékkönyvben.
- SZÉPE GYÖRGY (2000b), The Budapest School of Language Studies. Megjelenés alatt a *Eurasian Studies Yearbook*-ban (Bloomington, Indiana).
- SZÉPE GYÖRGY–TERTS ISTVÁN (2000), Karácsony Sándor, a nyelvészeti megalapozottságú pedagógus kutató. Megjelenés alatt.
- TEMESI MIHÁLY (1961/1970), A névmás. In: *A mai nyelv rendszere. Leíró nyelvtan*. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp. I, 237–250.
- G. VARGA GYÖRGYI (1992), A névmások. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/1. kötet. *A kései ómagyar kor. Morfológia*. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 455–569.